

УДК: 323 (4-191.2) + 323 (4-11) + 323 (5-15)

Кіршенблат С. В.

РЕВОЛЮЦІЇ У ДЕРЖАВАХ ЦСЄ ТА БЛИЗЬКОГО СХОДУ: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ

У статті проведений компаративний аналіз революцій, які відбувалися у країнах ЦСЄ та Близького Сходу, та виявлені їхні спільні та відмінні риси. Автор проводить паралелі перебігу та наслідків протестних акцій у державах постсоціалістичного та арабського регіонів. Підкреслюється, що під час заворушень в обох регіонах соціально-економічний фактор був домінуючим за мотивацією, а отже вирішення питань, які найбільше турбують населення, так чи інакше пов'язане з жорсткістю політики держави. Незважаючи на суттєві відмінності, результати „кольорових революцій” можуть стати важливим уроком для арабських протестів, які були спричинені навіть глибшими суспільно-економічними проблемами, ніж ті, які існували у країнах постсоціалістичного регіону. Автор висловлює думку, що демократичні революції мають ефект зараження, який поширюється від однієї держави до іншої та набуває глобальних масштабів.

Ключові слова: революції, країни Центрально-Східної Європи, Близький Схід, маси, демократія, „кольорові революції”.

Kirshenblat S. V. Revolutions in the Central European States and Middle East: comparative analysis.

In the article we conducted comparative analysis of the revolutions which took place in the Central European states and in the Middle East with the determination of their commonalities and differences. Author compares the course and consequences of the mass protests in the post-Socialist states and Arabic countries. It is emphasized that during the disturbances in both regions socioeconomic factor was dominating, hence solution of the most urgent issues would be connected with tough state policy. Despite the striking differences, results of the color revolutions could become an important lesson for the Arabic protests, which were caused by far more severe socioeconomic problems than those existing in the post-Socialist countries. Author suggest that democratic revolutions have contagious effect which is spreading from one state to another and acquiring global scales.

Ключевые слова: революции, страны Центрально-Восточной Европы, Ближний Восток, массы, демократия, „цветные революции”.

Kirshenblat S. V. Revolutions in the Central European States and Middle East: comparative analysis.

In the article we conducted comparative analysis of the revolutions which took place in the Central European states and in the Middle East with the determination of their commonalities and differences. Author compares the course and consequences of the mass protests in the post-Socialist states and Arabic countries. It is emphasized that during the disturbances in both regions socioeconomic factor was dominating, hence solution of the most urgent issues would be connected with tough state policy. Despite the striking differences, results of the color revolutions could become an important lesson for the Arabic protests, which were caused by far more severe socioeconomic problems than those existing in the post-Socialist countries. Author suggest that democratic revolutions have contagious effect which is spreading from one state to another and acquiring global scales.

Key words: revolutions, Central European states, Middle East, masses, democracy, color revolutions.

Постановка та актуальність проблеми. В історичному розвитку, так само як і в сучасних умовах, досить наочна дія особливого феномену участі натовпу у політиці, який здійснює значний вплив на розвиток світових політичних процесів. У масовому вираженні політичні настрої почали перманентно проявлятися у політиці досить давно. Посилення ролі мас у сучасних політичних процесах зростає відповідно до прискорення темпів історичного розвитку. При загальному зростанні інформованості та розвитку свідомості відбувається помітна ескалація імпульсивності масової поведінки, а наслідки політичної участі мас стають серйознішими. Це пов'язано зі змінами умов виробництва та життя у період науково-технічної революції, характеру потреб і можливостей їхнього задоволення, а також зростаючою динамікою сучасного життя.

Метою даної статті є проведення компаративного аналізу революцій, які відбувалися у країнах Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) та Близького Сходу, з виявленням спільних та відмінних рис та можливих паралелей перебігу та наслідків протестних акцій у державах постсоціалістичного та арабського регіонів.

Аналіз попередніх досліджень. У дослідженні даної проблематики автор спирався на підходи, викладені у працях Х. Бікса, М. Бадкара, В. Сілітські, В. Стівенсона, К. Холмса, М. Елліота, Р. Сеймура тощо. Теоретичне підґрунтя статті становлять праці Г. Лебона та Х. Ортега-і-Гасета.

Прогнозовані Г. Лебоном наслідки приходу ери мас справдилися. Маса отримала владу, перетворивши демократію меншості у демократію всіх. Розуміння демократії зазнало небувалої трансформації. Маса стала всевладною, але ця влада більше схожа на примару. Примарливість влади натовпу у її непостійності та у тому, що можна назвати терміном „відсутність божественної даності”. Х. Ортега-і-Гасет з цього приводу сказав, що „маса – це ті, хто пливе за течією і не має орієнтирів. Тому масова людина не творить, навіть якщо можливості і сили її величезні” [2, с. 48].

Сучасне масове суспільство постає як багатомірне середовище для особистості, яка розгубилася у цінностях, не може визначитися з власними пріоритетами, а тому розчиняється у соціумі. Історія свідчить про те, що соціальний поступ тісно пов'язаний із соціальним контролем мас задля підтримання стабільності для забезпечення прогресивного розвитку суспільства та держави за допомогою використання інструментів демократії, масових комунікацій – пропаганди, реклами, масової культури тощо.

Масові політичні маніфестації, демонстрації, мітинги, пропагандистські кампанії, ініційовані зазвичай представниками опозиційної політичної еліти, є невід'ємною частиною політики масового суспільства. Через залучення мас до протесту проти діючої влади можливо ефективніше здійснювати тиск на апарат державної влади або на окремі його структури, а подекуди й досягти зміни правлячого політичного режиму, використовуючи протестний потенціал натовпу. Маніпуляція масою може мати неконтрольовані наслідки, серед яких особливо небезпечним є колективний психоз, що виникає зазвичай на національному підґрунті, змушуючи збуджений натовп вдаватися до дій, які не піддаються моральному чи правовому врегулюванню.

Роль натовпу у сучасній політиці є доволі значимою, а „владні повноваження” цього елементу суспільства є досить помітними. Політична практика різних країн світу демонструє дивні зразки використання суперечливої сили натовпу для досягнення тих чи інших політичних цілей.

Масові протестні акції та політичні страйки наприкінці 1980-х рр. спричинили падіння комуністичних партій у державах Центральної та Східної Європи. Ця криза характеризувалася економічними негараздами, нездатністю діючих урядів віднайти можливість ефективної взаємодії з опозиційними силами, втратою легітимності правлячими

режимами. Відбулася поява зовсім нового типу революцій, який став називатися „оксамитовими”.

Революції 1989 р. були антителиологічною, неутопічною та неідеологічною формою соціальної активності мас. На відміну від попередніх революцій, вони відбулися за відсутності чіткої, точно сформульованої революційної доктрини. Події 1989 р. кардинально змінили політичну, економічну та культурну мапу світу, дозволивши по-новому подивитися на роль мас у політичному процесі. Ці революції підкреслили важливість політичних та громадянських прав та створили простір для ефективного застосування ліберальних демократичних цінностей. Кінець комунізму у країнах ЦСЄ прискорив дезінтеграційні процеси у СРСР, став каталізатором для розвитку національно-патріотичних рухів у країнах Прибалтики та Україні та дав початок новому світу, який не страждав від біполярного поділу та холодної війни.

Старий режим був знищений завдяки революційним подіям 1989 р., але шлях до будівництва нової демократії на засадах лібералізму був досить важким. Трансформації супроводжувалися пануванням розчарування серед населення, скептичного ставлення до проголошуваних ідеалів рівності, необмеженої свободи та демократії. Водночас це не означає, що результати революцій були невдалими, адже їхньою метою було, перш за все, не піддатися утопічним ідеалам, і вони цього досягли, хоча на той час втримати хиткий баланс між лібералізмом та ретроградним націоналізмом було досить важко. Революції довели те, що маси здатні мобілізуватися задля конструктивних політичних змін, подолавши багатолітній страх перед жорсткою державою, тим самим демонструючи приклад для інших націй.

У 1990-х рр. політична трансформація від комуністичної автократії до ліберальної демократії була призупинена у багатьох країнах ЦСЄ. На початку XXI ст. до настання „Помаранчевої революції” в Україні сформувалася ситуація, подібна до інших держав цього регіону, коли політичний режим опинився на перехресті між демократією та диктатурою, а подальші демократичні зрушення виявлялися нереальними. Неочікувана мобілізація мас під час „Помаранчевої революції” дозволила завершити процес демократичного переходу, який розпочався під час розвалу СРСР. Нездатність населення реалізувати через інститут виборів прагнення до зміни партій при владі стала основною причиною революційних подій у постсоціалістичному регіоні, які у випадку України позначили можливість для формування політичної нації.

Втім, незаперечним є і той факт, що більшість „кольорових” революцій виявилися незавершеними, адже друга частина революційної роботи залишилася за органами державної влади, політичною елітою, яка виявилася неспроможною дотриматися проголошених нею політичних ідеалів до кінця. А це може призвести до таких явищ, як соціальна аномія та соціальна фрустрація, що означає руйнування відчуття належності індивіда до суспільства (його відчуження) та тотальну зневіру громадян у політичних і моральних цінностях, а також до скептичного ставлення населення до будь-якої ефективності політичної влади та політичних лідерів. Саме тому з’являється нагальна необхідність формування нових психодуховних механізмів розвитку суспільства і відповідних форматів внутрішньої та зовнішньої політики.

„Кольорові революції” мають порівняно вузькі цілі, здебільшого вони зосереджуються на проблемі виборчих фальсифікацій та низці очевидних порушень політичних прав та громадських свобод. Це пояснює, чому лідери цих революцій після приходу до влади часто не мають конкретної програми демократичних реформ та не готові вирішувати глибинні проблеми процесу демократизації. Електоральні революції залишили невирішеними питання розподілу влади через звужене коло своїх цілей і той факт, що вони спиралися на суперечності між різними політичними силами, а не прагнули примирити їх. Подібні владні конфлікти призводять у подальшому до безкінечних політичних криз, непродуманих виборів та перманентних звинувачень в обмані та пошуках винного, що у кінцевому результаті

призводить до повного розчарування населення у своїх нових лідерах.

„Кольорові революції” були іншим шляхом для демократизації постсоціалістичного регіону після перших демократичних трансформацій 1989–1991 рр. Одна з найбільш важливих рис цих революцій – масові протести, головним каталізатором яких стала масштабна фальсифікація результатів виборів представниками існуючого режиму. Спрямованість протестних акцій на захист демократичних прав громадян сприяла легітимізації цих революцій серед населення та міжнародної спільноти. Втім, електоральні революції здебільшого не виправдали сподівань своїх прихильників. Автор схиляється до думки, що вони, швидше за все, є хворобливими симптомами гібридних політичних режимів, а не вирішенням існуючих проблем. Більш ефективна стратегія демократизації, яка, включаючи у своїй динаміці механізм виборів, звернеться до глибших проблем, котрі перешкоджають демократичному розвитку, одночасно намагаючись вирішити розбіжності та конкуренцію між політичними силами до, а не під час виборів. Більшість держав, де відбуваються подібні революції, не мають таких важливих передумов демократизації, як високий дохід на душу населення та тісний зв'язок з міжнародною громадськістю. Електоральні революції є потужним проявом громадської непокори через масові протести та важливим елементом політичної участі, але їхня обмежена ефективність змушує замислитися над іншою стратегією демократизації.

Результатом політичної трансформації посткомуністичної епохи став тривалий процес диференціації неструктурованого суспільства, під час якого великий прошарок був маргіналізований, у той час як інший розвивався. Приватизація та накопичення багатства розпалили невдоволення у декількох суспільних групах. Суспільство більшості постсоціалістичних держав ще не структурувалося таким чином, щоб вписатися у рамки існуючої глобалізації, суспільство ще не повністю інтегрувалося. Одна його частина складається з тих осіб, які розчарувалися у своїх політичних сподіваннях, тоді як інша частина складається з тих, хто від початку був занепокоєний намірами перших [11].

Незадоволення багатьох прошарків суспільства розпалювалося тим фактом, що значна частина сподівань та ілюзій щодо політичних трансформацій так і не реалізувалися. З іншого боку, ефект від сподівань, які справдилися (наприклад, доступ до ЄС, наявність грантів ЄС), не усвідомлювався великими суспільними групами. Питання національної свідомості також не було вирішено. Окрім існуючих викривлених поглядів на історію, визначення нації ще також підлягає обговоренню. На противагу цьому існують небезпечні ідеї щодо тлумачення демократії, згідно яких конституційна представницька система парламентської демократії може бути замінена неконтрольованою демократією вулиць.

Відчай певних груп становить серйозну проблему для цілісності суспільства. З-поміж цих груп особливо важливе місце займає молодь, і разом з тим деякі сільські общини, які також були серйозно маргіналізовані. Колишня інституційна система об'єднання та соціалізації зруйнована, а нові системи ще не створені. Значна кількість молоді відділяється і за відсутності сталих відносин легко може вдаватися до ризикованих заходів. Отже, це не є випадковістю, що її участь у жорстоких вуличних заворушеннях є дуже суттєвою. Насправді фрагментація та дезінтеграція характерні для всього суспільства незважаючи на те, що бідніші регіони страждають від цього більше.

Враховуючи, що соціально-економічний фактор сучасних заворушень на постсоціалістичному просторі є домінуючим за мотивацією, то вирішення питань, які найбільше турбують населення, так чи інакше пов'язане з жорсткістю політики держави. Це значить, що частина населення природно буде прагнути до диктатури, у той час як інша буде протидіяти цьому, концентруючись на боротьбі з вертикаллю влади як із джерелом власного неблагополуччя. Який буде результат цієї боротьби, пророчити поки складно. Однак те, що частина населення Європи все частіше використовуватиме акції масового протесту як останню інстанцію вирішення своїх соціально-економічних проблем, залишається фактом. Як власне й те, що інша частина населення усе активніше буде вставати на бік авторитарних

політичних течій.

Хвиля революцій, яка прокотилася Близьким Сходом, у багатьох аспектах нагадує політичні потрясіння попередніх років в Європі. Так само, як в європейських державах, зростаючі ціни на продовольчі товари та високий рівень безробіття були одним з факторів, які спричинили масові заворушення від Мороко до Оману. Подібно до країн ЦСЄ у 1989 р., пануюча серед населення фрустрація, пов'язана із закритими, корумпованими та ригідними політичними системами, призвела до ренегатських тенденцій серед політичної еліти та повалення колись могутніх політичних режимів у Тунісі, Єгипті, Лівії. Втім, безперечно, не можемо стверджувати, що події 2011 р. на Близькому Сході повністю аналогічні європейським революціям, адже у 1989 р. метою революцій було повалити комуністичні уряди, а у 2011 р. маси боролися з абсолютно іншим феноменом „султаністських” диктаторських режимів. Незважаючи на те, що такі режими часто здаються непохитними, вони є надзвичайно вразливими через те, що ті способи, які вони використовують для утримання влади, роблять їх швидше хиткими, аніж стабільними. Не є випадковістю і те, що хоча масові протести потрясли значну частину Близького Сходу, єдині революції, які отримали певний результат на даний момент, були спрямовані проти сучасних султанів [3].

Аналізуючи революційні події в Тунісі та Єгипті, можемо чітко простежити паралелі з „кольоровими революціями”. Так само, як в країнах постсоціалістичного регіону, правлячий режим не зміг впоратися з потужними напором мас. Ще однією безперечною аналогією була лояльність, яку виявляли війська, що охороняли резиденцію диктаторів, до молодих учасників демонстрацій, відмовляючись використовувати дубинки та намагаючись уникнути арештів [4]. Значну роль у революціях обох регіонів відіграла освічена молодь, яка була керована незадоволенням щодо безнадійних соціальних реформ та малими перспективами успішного працевлаштування.

Порівнюючи революції останніх років у настільки різних регіонах світу, не можемо не проаналізувати відмінності. Перш за все, слід згадати про арабську опозицію, яка на відміну від східноєвропейської, була доволі маргіналізована після років жорсткого політичного режиму та фактично не виконувала свої функції. Сила масових заворушень стала справжньою несподіванкою для політичних лідерів, які звикли до традиційної покірності та пасивності населення.

По-друге, мотивація учасників арабських протестів та тих, які відбувалися під час „кольорових революцій”, є також відмінною. В Україні та Грузії люди протестували проти політичних залишків радянської епохи: лідерів, які були нездатні реформувати політичну систему та модернізувати економіку. В Югославії молодь мала більше перспектив, ніж у державах колишнього СРСР: на 2000 р., через два десятиліття після смерті Тіто та десятиліття після розвалу своєї держави, молоде покоління сербів вбачало для себе досить оптимістичний прогноз у тому, як Польща та Угорщина впевнено рухалися до приєднання до ЄС. Серед населення Грузії та України подібним прикладом були колишні радянські республіки – Естонія, Латвія та Литва, які впевнено здійснювали трансформацію у напрямку демократії західного зразка та ринкової економіки [7]. Мирні революції у цих державах повинні були стати шляхом для зміни старої еліти, яка виявилася нездатною відповідати сучасним західним стандартам.

На відміну від держав постсоціалістичного регіону, безнадійність, створена відсутністю будь-яких позитивних перспектив для трансформації, послугувала головним рушієм арабського протестного руху. Найбільш яскравим прикладом на підтвердження цього аргументу є „харрага” в Алжирі або Тунісі (потенційні емігранти, які намагалися дістатися Європи на човнах або саморобних плотках). Так само можемо навести приклад масової еміграції молодих людей з Тунісу, яка не припинилася навіть після повалення Зіна ель-Абідін Бен Алі.

По-третє, присутність міжнародного фактору у протестних акціях вражає. Учасники „кольорових революцій” протестували проти спадщини переможеної радянської системи,

спрямовуючи свої зусилля та сподівання на переможну західну, до якої вони прагнули приєднатися. Західні сили, у свою чергу, заохочували, підтримували та у деяких випадках навіть фінансували заворушення (як це було у Сербії і меншою мірою в Грузії та Україні).

У випадку арабських революцій роль Заходу майже зводиться нанівець. Суттєве співробітництво між західними та арабськими державами у сфері безпеки може бути лише частковим поясненням, адже ця політика є частиною постколоніальної політики у регіоні, яка покликана підтримувати залежність нафтових економік від західних, стимулювати значну корупцію та політику щодо Палестини, яку не підтримує жодна з арабських держав [10].

Втім, незважаючи на суттєві відмінності, результати „кольорових революцій” можуть стати важливим уроком для арабських протестів, які були спричинені навіть глибшими суспільно-економічними проблемами, ніж ті, які існували у країнах постсоціалістичного регіону.

По-перше, повалення старого диктатора не означає зміни системи. В Україні президент В. Ющенко, обраний в результаті „Помаранчевої революції”, не зміг здійснити суттєвих змін, спричинивши в результаті обрання у 2010 р. свого опонента В. Януковича та цим самим фактично нівелювавши результати масових протестів. Ще одним прикладом є постреволюційна Грузія, в якій М. Саакашвілі встановив централізований уряд, де парламент зараз фактично повністю контролюється правлячою партією, а ЗМІ мають менше свободи, ніж до подій 2003 р. Інакше кажучи, результати „трояндової революції” сильно нагадують ситуацію на початку арабських революцій [6].

По-друге, проблематичним для подальшого розвитку подій може бути те, що революційним силам, яким вдалося змінити правлячий режим в арабських державах, зараз потрібно дійсно досягти зміни політичної системи. Політичним рухам „Кмарі” чи „Порі” не вдалося у результаті перетворитися на нову впливову політичну силу: „Кмара” розчинилася у правлячій партії, а „Пора”, яка спочатку асоціювалася з партією В. Ющенка, зазнала нищівної поразки на парламентських виборах 2006 р.

Соціальний склад арабських революцій робить їх потенційно більш радикальними, ніж „кольорові революції”. Зараз неможливо дати точних прогнозів щодо того, чи продовжить арабська молодь знищувати диктаторські режими, дозволяючи іншим користуватися результатами вакууму, якій утворився на політичній арені, чи, можливо, їй все ж таки вдасться перейти до створення нових політичних інститутів та нової політичної культури.

Висновки. Отже, демократичні революції, як це можна побачити з арабських протестів, мають ефект зараження, який поширюється від однієї держави до іншої та набуває не лише регіональних, але глобальних масштабів. Події розгортаються під пильним оком міжнародних ЗМІ, зі зростаючою з кожним днем кількістю громадян, які отримують доступ до інформації про перебіг масових протестів. Так само, як під час європейських революцій, близькосхідні рухи є водночас національними та міжнародними за своєю сутністю. Це означає, що світова модель національних демократичних революцій є також частиною глобальної міжнародної тенденції. Демократизація відображає зростаюче усвідомлення взаємозалежності та спільних цінностей, що містить у собі подвійний виклик: консолідацію демократії та прав людини у всьому світі та створення ефективних політичних інститутів для підтримки демократії на регіональному та глобальному рівнях.

Список використаних джерел і літератури

1. Лебон Г. Психология народов и масс / Г. Лебон ; [пер. с франц.]. – Спб. : Макет, 1995. – 124 с.
2. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Х. Ортега-и-Гассет т; [пер. с исп.]. – М. : АСТ, 2001. – 509 с.
3. Badkar M. Revolutions In The Middle East Could Destabilize The Islamist Movement Globally [Електронний ресурс] / Mamta Badkar. – Режим доступу :

- http://articles.businessinsider.com/2011-03-03/politics/30059596_1_islamist-wahhabi-iranians
4. Bix H. P. The Middle East Revolutions in Historical Perspective: Egypt, Occupied Palestine, and the United States [Електронний ресурс] / Herbert P. Bix. – Режим доступу : http://www.japanfocus.org/-Herbert_P_-Bix/3488
 5. Elliott M. How Europe Can Help the Revolutions in the Middle East Succeed [Електронний ресурс] / Michael Elliott. – Режим доступу : <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,2049878,00.html>
 6. Holmes K. The Third Wave Revolution in the Middle East...and the Administration's Cluelessness [Електронний ресурс] / Kim Holmes // The Foundry. – Режим доступу : <http://blog.heritage.org/2011/02/24/the-third-wave-revolution-in-the-middle-east-and-the-administrations-cluelessness/>
 7. Seymour R. Imperialism and Revolution in the Middle East [Електронний ресурс] / Richard Seymour. – Режим доступу : <http://www.socialistreview.org.uk/article.php?articlenumber=11651>
 8. Shmuel B. The Revolution in the Middle East: The Arab Awakening [Електронний ресурс] / Bar Shmuel. – Режим доступу : <http://israelcfr.com/documents/5-2/5-2-3-ShmuelBar.pdf>
 9. Silitski V. Beware the People [Електронний ресурс] / V.Silitski // Transitions Online. – 2005. – Режим доступу : <http://www.cceol.com/aspх/issuedetails.aspx?issueid=9750af0d-656d-4aacad7653e0e84532&articleId=ede4290b-b50e-4945-a440-27153936fdc1>.
 10. Steavenson W. Pessoptimism [Електронний ресурс] / Wendell Steavenson. // The New Yorker. – Режим доступу : http://www.newyorker.com/talk/comment/2011/03/14/110314taco_talk_steavenson
 11. Weir F. Democracy rising in ex-Soviet states: aftershocks of Ukraine and Georgia are stirring up rallies in Central Asia [Електронний ресурс] / F. Weir // Christian Science Monitor. – 2005. – Режим доступу : <http://www.csmonitor.com/2005/0210/p01s03-wosc.html>.